

zijnswerk en jeugdbescherming. Ook aan ordehandhaving en aan bestuurlijke sanctionering, die vóór ongeveer 1800 wel werden aangeduid als 'politieke justitie'. Sanctionering (opsluiting, verbanning en dergelijke) vond dan plaats zonder vorm van (straf)proces door schout of baljuw, of door burgemeesters. Een strafvonnis kwam hier niet aan te pas. Wel was soms rechterlijke instemming met de gevraagde maatregel vereist. In deze sfeer moeten we het optreden tegen Spierenburgs *Zwarte schapen* plaatsen. Wegens allerlei vormen van wangedrag of buiten zinnen raken ('ontspoorden' en 'gestoorden') werden in Holland in de periode 1660-1810 mensen op verzoek van familieleden in particuliere 'beterhuizen' opgesloten. Geen straf was dit dus, maar een maatregel, om een juridisch onderscheid, dat overigens al een aantal jaren aan het vervagen is, te gebruiken.

Blijkens de 'Verantwoording' (136) was het vooral de bedoeling in dit boek de directe resultaten van archiefonderzoek neer te leggen. Wie na deze kennismaking belangstelling voor de 'historisch-wetenschappelijke conclusies' hieruit zou hebben, wordt voor het merendeel daarvan naar eerdere publicaties van de auteur verwezen. Enigszins merkwaardig voor wie weet dat deze best in staat was geweest in een paar alinea's die conclusies in dit boek te verweven zonder de leesbaarheid — die het in de huidige staat in royale mate bezit — aan te tasten.

Het boek telt zeven hoofdstukken. In het eerste komt bij wijze van voorbeeld de gevangenschap (in de jaren 1731-1749) van Abraham Douglas aan de orde. In het tweede het tijdperk der betterhuizen. Ze zijn ontstaan omstreeks 1660. Na 1810 'evolueerden [ze] snel' (29) tot krankzinnigengestichten (hoofdstuk 7). De redenen voor opsluiting (hoofdstuk 3) waren, afgezien van krankzinnigheid (4), vooral in de volgende misdragingen gelegen: alcoholisme, verkwisting, seksueel wangedrag, mishandeling en andere losbandigheden. De verhoudingen en onenigheden in gezin en familie die aan de opsluiting-op-verzoek ten grondslag lagen worden beschreven in hoofdstuk 5, in het volgende hoofdstuk het leven in gevangenschap, met allerlei boeiende bijzonderheden over onder meer censuur, tucht, voeding, klachten, ontsnappingen en standsverschil tussen beheerder en opgeslotene.

Sjoerd Faber

H. J. Zuidervaart, *Speculatie, wetenschap en vernuft. Fysica en astronomie volgens Wytze Foppes Dongjuma (1707-1778), instrumentmaker te Leeuwarden* (Fryske akademy 814, Fryske histoaryske rige XII; Leeuwarden: Fryske akademy, 1995, 206 blz., ISBN 90 6171 814 7).

In de achttiende eeuw was de bestudering van de natuur een geliefkoosd tijdverdrijf onder de hogere standen, maar ook aan sommigen uit het gewone volk boden de exacte vakken een perspectief van zedelijke verheffing, soms gepaard aan sociale stijging. Dit boek behandelt hiervan een voorbeeld. Wytze Foppes, geboren te Dongjum in Friesland, vestigde zich in 1730 als timmerman in Witmarsum. Twintig jaar later duikt hij echter op in Leeuwarden, waar hij een opmerkelijk zelfgebouwd geodetisch instrument aan de stadhouder aanbiedt. Hij vestigt zich in de Friese hoofdstad als rekenmeester en instrumentmaker en werpt zich op als de plaatselijke sterrenkundige autoriteit. Hij houdt demonstraties, met als hoogtepunt zijn activiteiten rond de Venusovergang in 1761, schrijft sterrenkundige berichten in de *Leeuwarder Courant*, en publiceert enkele boeken, waaronder *Wonderwerken der natuur* (1756).

Foppes' loopbaan is nu aan de vergetelheid ontrukkt door de uitvoerig gedocumenteerde studie van Huib Zuidervaart. De biografie is het resultaat van noest spuurwerk en een grote kennis van het achttiende-eeuwse materiaal, waarbij Zuidervaart uit allerlei archieven en obscure publicaties zijn gegevens bij elkaar moest sprokkelen. Men kan zich afvragen of een figuur als

Foppes al die moeite eigenlijk wel waard is. Uiteindelijk gaat het in deze studie echter niet om Foppes zelf, maar om de plaats van de natuurwetenschap in de achttiende-eeuwse Republiek. Foppes is in zekere zin exemplarisch voor de houding tegenover natuurwetenschap in bredere kring en zijn carrière is ook niet zo uitzonderlijk als deze op het eerste gezicht misschien lijkt. De achttiende eeuw zag meer handwerkslieden die als wetenschappelijk autodidact furore maakten. Voor de Friese autodidacten bestaat zelfs een aparte naam: de boeren-professors.

Het zwaartepunt van Zuidervaarts studie ligt evenwel niet bij een kwantitatieve bepaling van de verbreiding van de belangstelling voor wetenschap, al besteedt hij daar wel de nodige aandacht aan, maar in de *aard* van de wetenschappelijke belangstelling onder de niet-wetenschappers. Hoewel de achttiende eeuw zich graag affichieerde als een tijdperk van wetenschappelijke vooruitgang en bestrijding van het bijgeloof, was de werkelijke houding beduidend ambiguër. Een bekend voorbeeld is de planeetconjunction van 1778. De verlichte predikant Alta veroorzaakte grote ontsteltenis toen hij in een anoniem pamflet speculeerde dat deze conjunction het einde van de wereld zou brengen. Deze gebeurtenis stond niet op zichzelf. Zuidervaart legt verband met een gelijksoortige, tot dusverre onopgemerkte paniek uit 1756, toen velen verwachtten dat de aarde dooreen komeet zou worden getroffen. Nieuwe wetenschappelijke theorieën werden hier geïnterpreteerd in termen van een klassiek milleniarisme. Ook Foppes wierp zich in de discussie. Het ontstaan van zijn *Wonderwerken* houdt hiermee rechtstreeks verband. In tegenstelling tot sommige uitgevers, die schaamteloos op de sensatie van het publiek speelden en daardoor de onrust aanwakkerden, wees hij op het ongefundeerde van de heersende angst en probeerde zo de gemoederen te kalmeren. Ook zijn argumenten waren bij wijlen echter nauwelijks wetenschappelijk te noemen. In 1756 meende hij dat de wet der natuur wel zou bewerken dat de komeet en de aarde elkaar de nodige ruimte zouden geven. Zulke theoretische excursies tonen de beperkingen van deze autodidact. Zijn natuurkunde was een merkwaardig allegaartje van ideeën dat ook in zijn eigen tijd geen aanspraak kon maken op wetenschappelijkheid.

Deze studie maakt treffend duidelijk dat de culturele modernisering in de achttiende eeuw niet volgens een eenvoudig diffusiemodel verliep, waarbij 'moderne' ideeën in steeds wijdere kringen doordrongen. De ideeën werden niet passief gereciperd, maar actief gebruikt en daarmee tevens getransformeerd. Als zodanig sluit het boek aan bij recente inzichten in de internationale historiografie en biedt het waardevolle aanknopingspunten voor een — nog steeds dringend nodige — herwaardering van de achttiende-eeuwse Nederlandse cultuur.

R. Vermij

P. Lenders, *Vilain XIII* (Historische reeks XXII; Leuven: Davidsfonds, 1995, 127 blz., Bf695,-, ISBN 90 6152 906 9).

Burggraaf Jean Jacques Philippe Vilain XIII (1712-1777) wordt in de traditionele historiografie nagenoeg uitsluitend voorgesteld als een belangrijk jurist die het moderne gevangeniswezen in de Oostenrijkse Nederlanden invoerde, terwijl hij op de eerste plaats een verlicht econoom was die als staatsman verschillende innovaties realiseerde. Dit biografisch essay schenkt vooral aandacht aan deze laatste aspecten van deze vergeten grootheid. Het beschrijft op systematische wijze zijn rationele aanpak van uiteenlopende vraagstukken als het bestrijden van rundveepest, het publiek bekendmaken van de boekhouding met een herstelprogramma voor openbare besturen en het steunen van de regionale economische ontwikkeling.